

Експропріація майна та власності приватних підприємців Харкова в умовах згортання непу

У статті розглянуто методи й способи вилучення державою накопичень і власності у приватних підприємців Харкова. Досліджено засоби, до яких удавалися непмани з метою ухилення від оподаткування. Висвітлено роль спеціальних структур, створених владою задля ефективного вилучення майна та накопичень у представників «нової буржуазії». Розглянуто зміни у законодавчому забезпеченні політики більшовицького режиму щодо приватнопідприємницького корпусу наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: вилучення, приватні підприємці, накопичення, майно, законодавче забезпечення.

У сучасних умовах актуального значення набуває об'єктивне вивчення історії приватного підприємництва. Особливо це стосується періоду непу з його ринковою багатуокладною економікою. Утім, багато аспектів регіонального розвитку підприємництва вивчено вкрай недостатньо. До цього часу не створено спеціальних праць, в яких досліджувалася б проблема експропріації капіталів та власності «нової буржуазії» у Харкові. Попри те, що в історіографії загальноукраїнського масштабу ці питання знайшли певне висвітлення, регіональний аспект усе ще залишається малодослідженим¹.

В умовах згортання непу й, особливо, після переходу до політики форсованої індустріалізації радянська держава гостро потребувала коштів на її проведення. За відсутності зовнішніх джерел фінансування можна було розраховувати на суто внутрішні ресурси. Поряд із нееквівалентним обміном з селянськими господарствами, грошовою емісією, податковим тиском одним із важливих джерел надходжень стала експропріація накопичень та власності приватних підприємців. При цьому,

* *Онацький М.Ю.* — аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

на що звертали увагу деякі з дослідників, на відміну від часів воєнного комунізму, для вилучення накопичень підприємців держава вдавалася не до прямої конфіскації, а до податкового пресу. Наприкінці 1920-х рр. політика й практика адміністрування податків набули відверто конфіскаційних рис. Передусім було посилено класовий характер оподаткування, підвищено ставки та змінено терміни сплати податків. У результаті тільки за прибутковим податком вилучення з доходів «нової буржуазії» збільшилися з 45% до 54%, а враховуючи надбавки до місцевого бюджету, лише одне прибуткове оподаткування перевищило 67,5% рівня прибутків приватних підприємців². У лютому 1928 р. та в березні 1929 р. було підвищено ставки цільового квартирного податку, який стягувався з «нетрудових елементів» (тобто, із непманів)³. У грудні 1929 р. збільшився розмір промислового податку (для приватних підприємців його було встановлено в півтора–два рази вищим, ніж для підприємців усупільненого сектору)⁴. Встановлювалися й інші податки. Одночасно чимало зборів запроваджувала міська влада, прагнучи посилити оподаткування підприємців⁵.

За умов зростаючого податкового тиску дедалі більше підприємців намагалися в різний спосіб ухилитися від сплати податків. Відтак чимало з них мали велику заборгованість

¹ Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні в 1920-ті – на початку 1930-х рр.: Дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2004. – 658 с.; Щербіна І.В. Ліквідація нової буржуазії України (1928–1932 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2008. – 246 с.

² Волосник Ю.П. Зародження нової буржуазії та розвиток приватнопідприємницької діяльності в Україні у 1920-ті – на початку 1930-х рр. – С. 354–355.

³ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР (далі – СЗ СССР). – 1928. – № 4. – Ст. 54; 1929. – № 23. – Ст. 199.

⁴ Там же. – 1930. – № 3. – Ст. 32.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1, оп. 4, спр. 882, арк. 79; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Р-845, оп. 3, спр. 3413, арк. 4.

перед фінансовими відділами. Наприклад, борг харківських підприємців-торгівців Йосипа та Григорія Лішбергів становив 50 тис. руб., І. Кулішти — 25 тис. руб., Р. Чигринова — 19,8 тис. руб. тощо⁶.

Для виявлення боржників депутати Харківської міськради спільно з окружним фінвідділом провели у 1927–1928 рр. низку заходів. Прізвища тих, хто заборгував чималі суми, було повідомлено всім фінансовим відділам. Широко почав застосовуватися метод опису і продажу «з молотка» майна «злісних» неплатників. У 1927–1928 рр. по Харкову було проведено 5016 описів на арештоване майно і здійснено 472 продажу з торгів. Це дозволило знизити податкову заборгованість за рік (з 1 жовтня 1927 по 1 жовтня 1928 рр.) на 75%⁷.

Наприкінці 1920-х рр. було значно посилено заходи впливу на неплатників податків. Ще у червні 1927 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову, що актуалізувала штрафні санкції за неподання або несвоєчасне подання податкових декларацій. Для приватних підприємців розмір штрафу встановлювався в кілька разів вищим, аніж для неплатників з інших категорій населення⁸. Відповідні зміни було внесено також і до Кримінального кодексу УСРР. Так, починаючи з 1928 р., злісні неплатники підлягали штрафу в п'яти-, а з 1930 р. — у десятиразовому розмірі від суми несплаченого податку або ж ув'язненню на термін до року⁹. За прострочення податкових платежів було встановлено пеню на «класовій основі», розмір якої для приватних підприємств був удесятеро вищим, ніж для державних підприємств¹⁰.

⁶ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 85, арк. 31–32; ф. Р-871, оп. 11, спр. 21485, арк. 21.

⁷ Матеріали к отчёту Харьковского горсовета XII созыва за 1926–27 и 1927–28 гг. – X, [б.г.]. – С. 33–34.

⁸ СЗ СССР. – 1927. – № 31. – Ст. 320.

⁹ Уголовный кодекс УСРР. – 4-е офиц. изд. – X, 1928. – С. 31; Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду. – 1930. – № 8. – Ст. 91.

¹⁰ СЗ СССР. – 1932. – № 69. – Ст. 410.

Уже з перших місяців після переходу до надзвичайних методів управління проти підприємців почали широко застосовувати судове переслідування. Так, лише у 1928 р. у Харкові за несплату податків було засуджено 35% від усієї кількості засуджених за різні злочини торговців¹¹. При цьому як покарання дедалі частіше застосовувалося позбавлення волі.

Одним із найбільш поширених способів ухилення від сплати податків став виїзд підприємців, які закрили свої заклади, до інших округів та районів. Зокрема, Харківський окрфінвідділ звертався до ринкового комітету міста Харкова з проханням сповіщати стосовно нових місць проживання боржників. Також окружний фінансовий відділ спонукав райвиконкоми округу брати на облік усіх неплатників першої столиці радянської України, які оселялися в межах їхніх районів¹². Подібна «міграція» підприємців-боржників призвела до обширного листування між фінвідділами різних округів та міськвиконкомів із проханням надсилати відомості стосовно можливого місцезнаходження того чи іншого неплатника¹³, а сатиричний журнал «Бегемот» наприкінці 1920-х рр. на своїх шпальтах уїдливо порівнював непмана-неплатника з хитрим лисом, якого

«для того, щоб спіймати, необхідно, перш за все, области (мається на увазі обкладання податками — М. О.), а після обкладання застосувати викурювання (з крамниць, ларьків, квартир)».

Утім, на думку авторів гуморески,

«звір цей настільки швидкий, що спіймати його нелегко і часто після обкладання в Ленінграді він опиняється десь під Харковом»¹⁴.

¹¹ Сігал Б.В. Приватний капітал на шляху ліквідації // Більшовик України. – 1930. – № 7. – С. 72.

¹² ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 69, арк. 43, 49.

¹³ Там само, оп. 18, спр. 645, арк. 18, 21, 23, 89 зв.

¹⁴ Ловля налогоплательщика // Бегемот. – 1927. – № 35. – С. 7.

Відомостей стосовно переселення боржників-«утікачів» із міста на Неві до столиці УСРР нам виявити не вдалося, проте частина неплатників із числа колишніх підприємців з інших регіонів (і не лише України) дійсно «осідала» у Харкові. Переважна більшість їх була з сусідніх регіонів Росії — Белгорода, Курська, Саратова тощо¹⁵.

Позаяк такий спосіб ухилення від оподаткування завдавав збитків державній скарбниці, податкові органи розгорнули масштабну діяльність щодо розшуку боржників. Із цією метою Наркомфін УСРР навесні 1928 р. централізував збір інформації про всі випадки виїзду підприємців-боржників. Після отримання з місць необхідних даних центральне фінансове відомство розсилало їх по всіх фінвідділах республіки, а вже вони для широкого ознайомлення населення публікували афіші з іменами та прізвищами підприємців, які виїхали, і сумами їхнього боргу. Такі ж списки направлялися й до місцевих райвідділів міліції. Громадяни, які надавали інформацію, що допомагала в розшуку неплатників, отримували від фінорганів винагороду в розмірі 2% вартості майна боржника¹⁶.

Щоб уникнути майнової відповідальності за несплату податків, неплатники вдавалися до хитрощів — вони не лише від'їжджали до інших округів та за межі УСРР, але й змінювали адресу проживання, свої імена й прізвища, ішли на фіктивні розлучення, розподіл майна з рідними та близькими тощо. В інших випадках боржники з метою уникнути сплати боргів оформляли (нерідко зі своїми родичами) фіктивні угоди про продаж власного майна. Так, харківський торговець Левінзон, що заборгував окрфінвідділу 16 тис. руб., вивіз крам зі свого магазину та продав належну йому частину власного будинку рідній сестрі. Окружний суд на вимогу прокуратури визнав цю угоду фіктивною та ухвалив відібрати частину будинку на користь держави, а податок з Левінзона стягнути у примусовому порядку¹⁷.

¹⁵ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 645, арк. 94, 150, 187.

¹⁶ Офіційний бюлетень НКФ УСРР. – 1928. – № 58 (154). – 9 травня. – С. 6; ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 96.

¹⁷ Пролетарий. – 1929. – 13 апреля.

Із метою запобігання передачі боржниками свого майна близьким родичам було прийнято закон, згідно з яким податкова заборгованість могла бути стягнута не лише з майна самого боржника, але також і з його родичів, які вели з боржником спільне господарство¹⁸. У вересні 1929 р. ЗАГСи отримали вказівку не змінювати прізвища та імена «нетрудовим елементам» без пред'явлення ними довідок про сплату податків¹⁹.

Значно розширено було й права та повноваження фінансових органів. Таємною постановою РНК СРСР від 25 вересня 1928 р. було відновлене право податкових інспекцій отримувати від товариств взаємних кредитів, банків та кредитних установ списки підприємців, які через посередництво названих закладів здійснювали свої комерційні операції із зазначенням назв товарів і оборотів. Фінагентам знову було дозволено робити вибірки з відповідних документів поштових телеграфних установ і підприємств про поштові покупки і грошові перекази, що їх відправляли або отримували приватні особи. Також окрфінвідділи отримали право доступу до інформації про міжміські телефонні переговори приватних підприємців зі своїми клієнтами та іншими підприємцями по всьому СРСР²⁰. Чималу роль в активізації діяльності фінвідділів у боротьбі з тіньовим підприємництвом відіграли утворені 1928 р. особливі структури, що були, по суті, надзвичайними органами. Уперше в УСРР одну з найбільш дієвих особливих частин було створено у Харкові у структурі фінвідділу в липні 1928 р. Спочатку вона мала назву частини контрольно-допоміжних матеріалів (ЧК-ДМ). В її завдання входив пошук та виявлення господарських суб'єктів, причетних до нелегальної підприємницької діяльності, здійснення заходів щодо припинення її, а також розшук зниклих непманів та примусове стягнення з них податкових недоплат²¹.

За 1928 р. ЧК-ДМ притягла до карної відповідальності 36 осіб, більшість з яких були підприємцями-нелегалами, та вия-

¹⁸ СЗ СССР. – 1932. – № 69. – Ст. 410.

¹⁹ Комуніст. – 1929. – 20 вересня.

²⁰ ДАХО, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 95, арк. 23, 120.

²¹ Там само, оп. 18, спр. 643, арк. 8–30.

вила нелегального обігу на 7 млн руб. За 1928–1929 рр. особливою частиною було виявлено нелегального грошового обігу вже на суму 19 млн руб.²² Навіть у першому півріччі 1931 р., коли приватне підприємництво вже було неможливим, особлива частина (ЧК–ДМ) порушила 415 справ про нелегальну комерційну діяльність²³.

Важливу роль у стягненні податкових недоплат із підприємців — великих боржників наприкінці 1929 – на початку 1930 рр. відігравали т. зв. «робітничі бригади», створені восени 1929 р. за наказом наркома фінансів СРСР М. Брюханова. Уряд при цьому переслідував не лише фіскальні, але й популістські, політичні цілі, а саме — заручитися підтримкою робітництва, утягнувши його у процес «експропріації» непманів, а також для розпалювання серед робітників «класової ворожнечі» до підприємців. Представники робітничих бригад отримали досить широкі повноваження, вони могли проводити обшуки, описи та арешти майна боржників, вилучати всі знайдені кошти та цінності тощо²⁴. Усі коштовності при цьому мали в обов'язковому порядку надсилатися до Держбанку в Москву. Інші описані речі реалізовувалися на місцях через державну торговельну мережу²⁵. Щоправда, у цих формуваннях провідні ролі відігравали аж ніяк не робітники, а представники ДПУ, міліції, органів прокуратури, співробітники фінвідділу та члени міськради²⁶. Спочатку у Харкові було створено 25 бригад, але згодом їх кількість зросла до 40. Вони тримали під контролем платників податків, сума боргу яких перевищувала 75 руб.²⁷ Операції з вилучення майна боржників у Харкові відбувалися, як правило, уночі. Розпочавшись із листопада 1929 р., вони тривали до зими 1929/1930 рр.

²² ДАХО, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 643, арк. 27 зв., 60, 63.

²³ Там само, спр. 16, арк. 9.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 1–6.

²⁵ Там само, арк. 76.

²⁶ Там само, арк. 17, 74.

²⁷ Комуніст. – 1930. – 3 лютого; ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 17, 74.

За інформацією, яку Харківський окрфінвідділ надіслав до Наркомфіну УСРР, лише за один місяць (листопад–грудень 1929 р.) робітничі бригади вилучили в місті майна та цінностей на суму 748 тис. руб. (причому тільки за три дні роботи з підприємців було стягнуто 132 тис. руб.)²⁸. На березень 1930 р. було отримано 1 млн (натомість загальна сума боргу харківських підприємців становила 6 млн 954 тис. руб.). Як бачимо, ефективність діяльності робітничих бригад була не надто високою. Із зазначеної суми стягнутого боргу лише 40,8 тис. руб. становили конфісковані вироби із золота та срібла (за державними розцінками, які були у 7–8 разів нижчими за ринкові), ще 36 тис. руб. — це цінні папери (облігації, позики, векселі тощо), 344,8 тис. руб. — рухоме, 736,3 тис. руб. — нерухоме майно²⁹. У процесі вилучення майна боржників було виявлено чимало підставних осіб, за допомогою яких боржники намагалися приховати свої цінності³⁰.

При вилученні в непманів-боржників рухомого й нерухомого майна та золотовалютних цінностей представників податкових органів не надто цікавило питання, наскільки великим був борг неплатника. Так, наприклад, у крамаря Я. Кельмана, що мав заборгованість 843 руб., було конфісковано та продано будинок вартістю понад 17,5 тис. руб. Крім того, у нього вилучили срібний портсигар, інші вироби зі срібла й золота, меблі, одяг. Усе це набагато перевищувало суму його боргу³¹. І таких випадків тоді було чимало³².

Слід сказати, що заходи з вилучення майна та цінностей у непманів часто-густо переростали у практику необґрунтованих обшуків, незаконних вилучень майна у громадян, причому не лише у непманів-боржників, але й кустарів, ремісників, службовців і робітників, що завдавало відчутного удару по автори-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 30, оп. 2, спр. 5141, арк. 337, 341.

²⁹ Там само, арк. 115.

³⁰ Комуніст. – 1930. – 3 лютого.

³¹ ДАХО, ф. Р-1929, оп. 1, спр. 228, арк. 5 зв.

³² Там само, ф. Р-876, оп. 6, спр. 770, арк. 32, 40; ф. Р-1929, оп. 1, спр. 228, арк. 5 зв.

тету радянської влади³³. Так сталося, наприклад, із дрібним кустарем Х. Кроном, в якого конфіскували 400 руб. та деякі речі домашнього вжитку. Вочевидь, тут далися взнаки певні підозри, які могли виникнути у членів робітничої бригади стосовно можливих родинних зв'язків Х. Крона з братами М. та А. Кронами, які займалися комерційною діяльністю (були членами правління приватного акціонерного товариства «Мебля»)³⁴.

Не обмежуючись діями робітничих бригад та податківців, керівництво країни зробило ставку й на безпосередню конфіскацію цінностей непманів за допомогою органів ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР. Негласне рішення про це було ухвалене політбюро ЦК ВКП(б) наприкінці 1929 р.³⁵ У радянській Україні так звана «золота кампанія» почала проводитися з весни 1930 р. Жертвами її стали не тільки валютники-професіонали та «ділки чорної біржі», але й інші категорії підприємців — колишні приватні торговці, власники й орендарі промислових підприємств, великі акціонери приватних товариств і навіть заможні кустарі. Так, наприклад, у колишнього харківського торговця-інваліда Голтовського виявили золота на суму 8 тис. руб., причому дорогоцінний метал був захований у шматках сала та в інших продуктах. У колишнього голови комерційного ТВКА Аронова при обшуку знайшли 1,8 тис. доларів США, 3 тис. золотих руб. і цінностей на суму 15 тис. руб., а у великого акціонера харківського приватного пайового товариства «Будівник» А. Юфи, який одночасно був власником значного підприємства, виявлено та вилучено 4,7 тис. руб. золотом³⁶.

Поряд з експропріацією грошових та золотовалютних накопичень, більшовицька влада наприкінці 1920-х рр. розпочала вилучення нерухомого майна непманів — квартир і будинків. Політика ренаціоналізації (повторної націоналізації) приватно-

³³ ДАХО, ф. Р-845, оп. 2, спр. 575, арк. 20–21.

³⁴ Там само, ф. Р-1179, оп. 18, спр. 156, арк. 61.

³⁵ *Медведев Р.А.* О Сталине и сталинизме. – Москва: Прогресс, 1990. – С. 258.

³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3185, арк. 82 зв.

го житлового фонду спрямовувалася насамперед на експропріацію нерухомості. Крім того, влада намагалася у такий «простий» для неї спосіб частково вирішити гостру житлову кризу. За орієнтовними підрахунками НКВС УСРР, у Харкові примусовому виселенню з квартир та будинків підлягали понад 4 тис. сімей непманів. Цей процес у тогочасній столиці УСРР розпочався навесні 1928 р. — раніше, ніж в інших містах радянської України. Уже до кінця серпня 1928 р. було виселено понад 1 тис. непманів, що разом із сім'ями перевищило 4 тис. осіб³⁷. У липні–серпні 1929 р. в непманів міста відібрали 687, а до 10 грудня того року — ще 385 кімнат³⁸. Надалі цей процес прискорився. Лише з 25 січня по 12 березня 1930 р. в місті було ренаціоналізовано 175 будівель (1300 кімнат). При цьому слід зазначити, що 20–25% власників відібраних помешкань були настільки заляканими, що добровільно відмовилися від своєї нерухомості³⁹.

Позови міськради до суду щодо ренаціоналізації приватних будинків нерідко базувалися на штучних підставах, що, утім, не заважало судам такі позови задовольняти. Так, наприклад, Харківський окружний суд передав у власність міськради будинок, котрий належав підприємцеві, лише під приводом того, що будівля мала «непривабливий вигляд»⁴⁰.

Таким чином, на межі 1920–1930-х рр. державні органи, застосовуючи щодо представників «нової буржуазії» конфіскаційну політику та репресивні методи стягнення заборгованості, а також удаючись до безпосереднього адміністративного вилучення в непманів їхніх накопичень і навіть житла, здійснили у Харкові експропріацію майна й власності приватних підприємців. Вилучені кошти стали одним із джерел фінансування форсованої індустріалізації. При цьому судові рішення нерідко були прикриттям адміністративного свавілля податкових структур стосовно як активних, так і колишніх підприємців.

³⁷ ДАХО, ф. Р-845, оп. 8, спр. 78, арк. 29 зв, 31 зв.

³⁸ Там само, оп. 3, спр. 3313, арк. 29; ф. Р-408, оп. 4, спр. 1476, арк. 82.

³⁹ Там само, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3313, арк. 79–79 зв.

⁴⁰ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 171, арк. 2.

Онацкий М. Экспроприация имущества и собственности частных предпринимателей Харькова в условиях сворачивания нэпа

В статье рассмотрены методы и способы изъятия государством накоплений и собственности у частных предпринимателей Харькова. Исследованы средства, к которым прибегали нэпманы с целью ухода от налогообложения. Освещена роль специальных структур, созданных властью для более эффективного изъятия имущества и накоплений у представителей «новой буржуазии». Рассмотрены изменения в законодательном обеспечении политики, проводимой большевистским режимом в отношении частнопредпринимательского корпуса в конце 1920-х – начале 1930-х гг.

Ключевые слова: изъятие, частные предприниматели, накопления, имущество, законодательное обеспечение.

Onats'kyi M. Expropriation of property and property of sole proprietors of Kharkiv in the conditions of rolling up of new economic policy

The paper connected with the process of methods and facilities of withdrawal the state of accumulations and property of sole proprietors of Kharkov are considered in the article. The methods of care of nepman are investigational from taxation. The role of the special structures, created power for the effective withdrawal of property and accumulations of representatives of «new bourgeoisie» are highlighted. The change in the legislative providing of policy, by the conducted bolshevist power in to the relation of at the end of 1920th – at the beginning of 1930th connected.

Key words: withdrawal, private businesses, savings, property, legal support.